

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ
ԳԵՆՈՑԻԴԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ԴԱՍԵՐ

1995

CENTER FOR THE STUDY
OF NATIONALITIES PROBLEM AND GENOCIDE

SERIES
"THE UNCEASING TOLL"

Volume 3

THE ARMENIAN GENOCIDE

CAUSES AND LESSONS

Dedicated to
the 80th Anniversary
of the Armenian Genocide

YEREVAN - 1995

**ЦЕНТР ИЗУЧЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА И ГЕНОЦИДА**

**СЕРИЯ
"НЕСМОЛКАЕМАЯ КОЛОКОЛЬНЯ"**

Выпуск 3

**ГЕНОЦИД АРМЯН
ПРИЧИНЫ И УРОКИ**

Посвящается
80-летию
Геноцида Армян

ЕРЕВАН - 1995

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ
ԵՎ ԳԵՆՈՑԻԴԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

"ԱՆԼՈՒԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ"
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

Մաս 3

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՎ ԴԱՍԵՐ

Եկտեմբեր 1995 թ. համար 1
Հայոց Ցեղասպանության
80-ամյակին

ԵՐԵՎԱՆ - 1995

Գրախոսներ՝ Երևանի Պետական համալսարանի
հայոց Պատմության,
համաշխարհային Պատմության,
միջազգային դիվանագիտության
Պատմության և տեսության ամբիոն-
ներ

*Ազգային հարցի և գենոցիդի ուսումնասիրման
կենտրոնը "Անլուելի զանգակատուն" մատենաշարով
ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացնում հայոց
ցեղասպանության Պատմությանն առնչվող գիտական
ուսումնասիրությունների շարքի երրորդ ժողովածուն:
Ջետեղված հոդվածները ընթերցվել են Կենտրոնի
կազմակերպած գիտաժողովում: Հոդվածներում
քննարկվում են երիտթուրքերի ազգային քաղաքակա-
նության, բոլշևիկների՝ ցեղասպանության նկատմամբ
ունեցած դիրքորոշման, եղեռնից փրկված հայ գաղ-
թականության տեղաբաշխման և հայոց ցեղասպա-
նության հետ առնչվող այլ հիմնահարցեր:*

*Նախատեսված է մասնագետների և ընթերցող լայն
շրջանների համար:*

© Ազգային հարցի և Գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոն, 1995թ.

176 276

ԵՊՀ Գրադարան

SU0156418

ՊԱՆԹՈՒՐՔԻԶՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ «ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԵՐՐՈՐԴ ԵՎ ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՆԵՐՈՒՄ

Օսմանյան կայսրության 20-րդ դարի առաջին կեսի պատմության մեջ Իթթիհադ վե Թերաքքի («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներն ւտանձնափատուկ տեղ են գրավում: Նրանցում վերջնականապես ընդունվեց կուսակցության ծրագիրը, ճշտվեցին կառուցվածքային հարցերը, պանթուրքիստները կարևոր դիրքեր զբաղեցրին Իթթիհադի ղեկավարությունում և նրանց ճնշման տակ տեղի ունեցավ իր անկենսունակությունը դրսևորած օսմանիզմի փոխարինումը պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ: Այսպես կոչված «Սաուդիկի գործընկերներ» խմբավորումը կարողացավ ամրապնդել իր ղեկավար դիրքերը կուսակցությունում, ինչը հետագայում թույլ տվեց ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացնել Թալեաթ-ի-ճնվեր-Ջեմալ եռապետության ձեռքում:

Գիտական շրջանառության մեջ Իթթիհադի համագումարների վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկությունների բացակայության պատճառն այն է, որ 1918 թ. դոկտոր Նազըմի կողմից թաքցվել է կուսակցության արխիվը: Հարկավոր է նաև հաշվի առնել, որ «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպությունը ընդօրինակել էր մասոնական օթյակների գաղտնապահության մեթոդները, և նրանց օրինակով կուսակցության ոչ բոլոր որոշումներն էին արձանագրվում: Շատ դեպքերում կենտրոնական կոմիտեի կողմից ընդունված որոշումները բանավոր հաղորդվում էին կուսակցության մասնաճյուղերին ի կատարումն:

Այդ պատճառով համագումարներում տեղի ունեցած պայքարի և ընդունված որոշումների մասին կարող ենք դատել արխիվային սակավաթիվ նյութերի և կուսակցության անդամների

¹ Orhan Koloğlu. İttihatçılar ve masonlar. İstanbul 1992. s. 293.

² А. Г. Авакян, Масовство в рядах Иттихад ве Тераккия, Вестник общественных наук, Ер., 1994, N5 (588).

հուշագրությունների հիման վրա: Նրանցում պահպանվել են մի շարք որոշումների կետեր և շրջաբերականներ:

Առհասարակ, «Միություն և առաջադիմությունը» հեռու էր կուսակցություն լինելուց: Դա ավելի շուտ շարժում էր, որը սկզբնական շրջանում փորձում էր իր շուրջը համախմբել սուլթան Աբդուլ Համիդին ընդդիմադիր բոլոր ուժերը: Ինչպես նշում է թուրք պատմաբան Մյունիր Սուլեյման Չափանցողուն. «Թեև Իթթիհատը վե Թերաքքի կազմակերպության 1913 թ. համագումարում ընդունվեց «կազմակերպությունը հավասար է կուսակցության» բանաձևը, այն մինչև վերջ էլ չկարողացավ ազատվել կենտրոնական կոմիտեի, այսինքն յուրատեսակ քաղաքական դեկավարությամբ առաջնորդվող կազմակերպություն լինելուց»: «Այդ կազմակերպությունն իր կառուցվածքով և նպատակներով մասոնական հաստատությունների հետ ավելի շատ ընդհանուր գծեր ուներ, քան եվրոպական տիպի քաղաքական կուսակցության հետ:... Այդ պատճառով «երիտթուրքերի կուսակցության» մասին խոսելը նույնքան անհնարին է, որքան «դեկաբրիստների կուսակցության» մասին խոսելը»:

Մինչև 1908 թ. հեղաշրջումը և նույնիսկ որոշ ժամանակ անց կազմակերպությունը քաղաքական ծրագիր չուներ: 1908 թ. հուլիսի 26-ին «Միություն և առաջադիմության» կենտրոնական կոմիտեի անդամ Ռահմի բեյը «Le Temp» թերթին տված հարցազրույցում նշել է. «Դուք հարցնում եք մեր քաղաքական ծրագրի մասին: Նման ծրագիր մենք չունենք: Մինչև այսօր մենք աշխատեցինք կործանելու համար: Այժմ աշխատում ենք Հիմնական օրենքի (1876 թ. Սահմանադրության - Ա.Ա.) տառացիորեն պաշտպանության համար»:

Կուսակցության առաջին ծրագիրը մշակվեց և ընդունվեց 1909 թ. աշնանը Սալոնիկում գումարված Իթթիհատի երկրորդ համագումարում: Համագումարի միակ նպատակը կուսակցության քաղաքական ծրագրի մշակումն ու ընդունումն էր: Այդ պատճառով ազգային քաղաքականության խնդիրների առանձնահատուկ քննարկում տեղի չի ունեցել, այլ գրեթե միաձայն ընդունվել է, որ կուսակցությունը հավատարիմ է օսմանիզմի գաղափարախոսությանը և ձգտում է կայսրության ժողովուրդների միավորմանը հանուն սահմանադրական կարգերի և Օսմանյան հայրենիքի բարգավաճման³: Ընդունված ծրագրի 10-րդ կետում երիտթուրքերը հայտարարել էին, որ «առաջին աստիճանի տարրա-

¹ Munir Süleyman Çapanoğlu. Türkiye’de sosyalist hareketleri ve sosyalist hilmi. İstanbul 1964. s. 37

² В. А. Гурко-Кряжин. История революции в Турции. М. 1923. с. 34-35.

³ Hasan Arma. Dogmayan hurriyet (1908-1918). İstanbul 1958. s. 39.

⁴ Г. З. Алшев. Турция в период правления младотурок. М. 1973. с. 160.

⁵ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան. Օսմանիզմի դոկտրինան երիտթուրքերի կուսակցական փաստաթղթերում 1908-1916. Մտնավոր և Միջին Արևելյի երկրներ և ժողովուրդներ. հ. 15. Եր. 1989. էջ 243:

կան դպրոցներով ուսուցման լեզուն պետք է լինի այս կամ այն ժողովրդի լեզուն»¹ :

«Միություն և առաջադիմությունը» իր ստեղծման առաջին իսկ տարիներից միասնական, համախոհների կազմակերպություն չէր: Նրա ամբողջ պատմության ընթացքում կուսակցության ներսում տարբեր խմբավորումների պայքար էր գնում: Այդ միջկուսակցական զգվտոցները պայմանավորված էին ոչ այնքան քաղաքական տեսակետների տարբերությամբ, որքան անձնական և նյութական շահերով: «Միայն 1913-14 թթ. կուսակցությանը հաջողվեց հաղթաբարել հիմնական ներքին ընդհարումներն ու պառակտումները»² [GAS]:

Ի սկզբանե ներսում երկու հակադիր հոսանքներ էին ձևավորվել՝ լիբերալ և ռադիկալ: Լիբերալները համախմբվում էին արքայազն Սաբահեդինի ստեղծած «Ապակենտրոնացման Լիգայի» շուրջ: Կուսակցության ոչ մահմեդական տարրերը հիմնականում այդ թեկն էին հարում: Ռադիկալ հոսանքը ներկայացված էր Ահմեդ Ռիզայի ղեկավարած երիտթուրքների Փարիզի կենտրոնով: 1906 թ. կուսակցության Սալոնիկի կոմիտեի ստեղծումով այդ երկու հոսանքների պայքարին ավելացան նաև երկրի ներսում և դրսում գործող մասնաճյուղերի տարածայնությունները: Օսմանյան կայսրության ներսում գործող երիտթուրքներն ավելի հզոր ուժ էին ներկայացնում, քանի որ նրանց ազդեցության տակ էին գտնվում Մակեդոնիայում տեղակայված բանակի ստորաբաժանումները: Չնայած 1907 թ. սեպտեմբերի 27-ին Սալոնիկի և Փարիզի կենտրոնների միջև միավորման և ջանքերի համատեղման պայմանագիր ստորագրվեց, բայց հետագայում էլ նրանք պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը³:

Երիտթուրքական շարժման տարբեր խմբավորումներում ուժերի դասակարգման և մյուս կարևոր խնդիրներում մեծ նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, որ «1908 թ. հեղափոխությունը կայսրության տարածքում գործող երիտթուրքական խմբերի գործունեության արդյունք էր»⁴: Սալոնիկի կոմիտեն «հեղափոխություն իրականացնողի» համբավ ձեռք բերելով՝ ղեկավար դիրքեր զբաղեցրեց երկրի կառավարման մեջ:

1908 թ. աշնանը տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում «Միություն և առաջադիմությունը», ստանալով ձայների մեծամասնությունը, խորհրդարանում իր կուսակցական խմբակցությունը հիմնադրեց: Նրա ղեկավար առաջադրվեց գնդապետ Սադրը Բեյը, որը կարևոր դեր էր խաղացել 1908 թ. հեղաշրջման մեջ և մեծ հեղինակություն էր վայելում կուսակցության շարքերում: «Ոչ մի իթթիհատական չէր կարող

¹ Ռ. Ա. Սաֆրաստյան. Գշվ. աշխ... էջ 242:

² Feroz Ahmad. The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914. Oxford 1969. p. 4.

³ Ю. А. Петросян. Младотурецкое движение. М. 1971. сс. 240-241.

⁴ E. J. Zürcher. The Unionist Factor. The Role of the Committee of the Union and Progress in Turkish National Movement 1905-1926. Leiden 1984. p. 21.